

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ В КЛАСИЧНІЙ НІМЕЦЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII — ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТ.

О. СКРИПНЮК
*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
керівник відділу зв'язків з державними органами
та міжнародними організаціями
(Національна академія правових наук України),
заслужений юрист України*

Суспільна практика довела, що демократична, правова, соціальна держава не може постати без паралельного й реального формування та розвитку громадянського суспільства, що обумовлює існування поряд з інститутами державної влади інститутів громадянського суспільства як самокерованої, структурованої та недержавної частини народу. Концепції сучасної держави передбачають її діяльність в ім'я людини і суспільства. Останнє вправі вимагати від держави забезпечення прав і свобод людини, належного рівня існування всіх членів суспільства, неухильного виконання законів та забезпечення належного рівня діяльності судової влади відповідно до принципів праводержавності, гарантування свободи слова та інформації, проведення вільних виборів, легального й реального існування опозиції та багатопартійності тощо.

Разом з тим слід зазначити, що громадянське суспільство не може існувати поза державою, бо в широкому його тлумаченні більшість дослідників-неправознавців схиляються до думки, що складовим елементом громадянського суспільства є держава та державна влада. Державна влада має відповідати своєму визначенню та мати повноваження щодо легітимного застосування сили як стосовно суспільства в цілому, так і конкретних індивідів.

У контексті взаємодії громадянського суспільства з державою методологічно виправданим і практично обґрунтованим видається ретроспективне історико-правове звернення до осмислення процесу наукового становлення ідей взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні та за її межами. У цьому випадку темою нашого дослідження є генеза цих ідей у німецькій правовій думці другої половини XVIII — першої третини XIX ст.

Важливим етапом у розвитку ідей взаємодії держави та громадянського суспільства є концепції німецької правової думки, викладені у творах І. Канта, Й. Г. Фіхте, Г. В. Ф. Гегеля. Ці науковці розвинули ідею панування права, яка стала тією загальною основою, завдяки якій забезпечується співіснування громадянського суспільства та правової держави. Так, на думку І. Канта, головною умовою взаємодії держави і суспільства є наявність «громадянського правового стану», який реалізується через сукупність законів, виданих для спільноти, народу, декількох народів. Визнаючи необхідність існування громадянського суспільства, І. Кант надавав великого значення державі як об'єднанню багатьох людей, що підпорядковуються правовим законам. Саме така держава, згідно з І. Кантом, є правовою. Влада такої держави, з одного боку, забезпечує верховенство законів як стосовно своїх громадян, так і щодо себе. Така держава забезпечує реалізацію принципу розподілу державної влади та її поділу на владу верховну в особі законодавця, виконавчу владу в особі правителя та судову владу в особі судді. З погляду взаємодії громадянського суспільства і держави І. Кант надавав великого значення її окремим гілкам. Так, законодавча влада, на його думку, належить об'єднаній волі народу, завдяки якій рішення, що приймаються законодавцями, є справедливими. Ці рішення є справедливими за умови, що вони будуть легітимованими всіма громадянами як членами суспільства. Забезпечення механізму прийняття правових законів залежить від забезпечення державою кожному громадянину права на голосування. Що на практиці означає забезпечення можливості кожному громадянину брати безпосередню участь у здійсненні державної влади і діяти відповідно до власної волі. З погляду загального права всі рішення законодавчого органу мають відповідати умовам свободи та рівності для всіх без винятку членів суспільства.

В аналізі суті й ролі виконавчої влади у правовій державі та її ставленні до громадянського суспільства І. Кант наголошує, що на відміну від законодавчої влади та її обов'язкових законів для всього суспільства, виконавчі органи можуть приймати лише постанови чи декрети, які хоч і є обов'язковими для виконання, але тільки щодо окремих осіб та в окремих випадках. На відміну від законодавчої влади, виключною ознакою якої є суверенітет, виконавча влада не має статусу суверена. Останній гілці державної влади — судовій І. Кант надавав великого значення. На його глибоке переконання, саме судова влада здатна забезпечити ефективну взаємодію держави та громадянського суспільства через суддів як представників народу. Втім судді наділені спеціальними владними повноваженнями здійснення процесу правосуддя. Реалізація принципу розподілу державної влади, повноважень її різних органів врешті-решт має своїм наслідком досягнення синтезу блага громадян та блага держави [1, с. 281].

Такий стан досягається завдяки обмеженням, накладеним на правову державу з боку громадянського суспільства. У свою чергу, процес взаємодії громадянського суспільства із правовою державою передбачає для його членів цілий ряд обмежень, а саме: заборону сумніву членів суспільства стосовно верховенства влади права, недопущення відмови народу у покорі державній владі. Єдиним правильним засобом впливу громадянського суспільства на державну владу в правовій державі є парламент, що складається з обраних та уповноважених представників народу. Згідно з політико-правовими поглядами І. Канта, єдино правильною формою співіснування держави і суспільства є правова держава, яка ґрунтується на пануванні закону.

Своєрідний погляд на проблему взаємодії громадянського суспільства і правової держави мав Й. Г. Фіхте, який вважав, що обидва ці феномени виникають одночасно. При цьому він зазначав, що громадянське суспільство не може існувати поза правовою державою, оскільки тоді зникає право, а разом з ним і відносини взаємної відповідальності між окремими громадянами. Правова держава також не може стояти поза громадянським суспільством, оскільки відмова індивідів від первинної угоди щодо обмеження власної свободи спричинятиме руйнацію принципу верховенства права. Аналізуючи умови, які забезпечують існування «правового» і «громадянського» стану, Й. Г. Фіхте доходить висновку, що основою конституювання громадянського суспільства є відносини власності. Лише власність забезпечує перетворення людини у громадянина, а відповідно суспільство, яке ґрунтується на приватній власності як умові свободи і самоствердження, стає громадянським суспільством.

Згідно із вченням Й. Г. Фіхте, як він його викладає у своїй праці «Замкнена торгова держава», між державою та індивідом укладається своєрідний договір, за яким індивід погоджується на певне обмеження своєї свободи і зобов'язується підпорядковуватися загальним настановам держави, а держава, відповідно, гарантує безпеку індивідові та його власності, гідні умови існування для нього та його родини, а також рівне застосування правових норм для всіх членів суспільства. При цьому сама генеза державності як шлях до укладання суспільного договору між вільними членами суспільства, унаслідок чого і утворюється така єдність, як громадянське суспільство, викладається Й. Г. Фіхте таким чином: «Припустимо, що певна кількість людей живуть спільно, перебуваючи у межах однієї й тієї ж сфери діяльності. Кожен з них виявляє себе у вільному пошуку їжі та радощів. Проте одного разу хтось із них стає на шляху в іншого. Він руйнує те, що інший розбудував; псує чи використовує для себе те, на що той розраховував. Інший же вчиняє зі свого боку щодо першого так само, як вчиняє кожен щодо всіх інших. Про моральність, справедливість та все інше ми не розмірковуватимемо, оскільки зараз йдеться виключно про науку про право. Отже, навіть поняття права не можна застосовувати за таких обставин. Адже зрозуміло, що ані ґрунт, який псують, ані дерево, яке позбавляють його плодів, не заходитимуть у правову суперечку з тією людиною, яка так вчиняє. Але навіть у тому випадку, якщо б шкоди було завдано однією людиною іншій, то які докази могла б навести перша на захист того, що ніхто, окрім неї самої, не вправі так же вільно пересуватись по землі та використовувати її плоди, як це робить вона?»

У подібному стані жоден не є вільним, оскільки всі є необмежено вільними. Ніхто не може нічого створити, сподіваючись на те, що воно проіснує хоча би мить. Із такого взаємозіткнення вільних сил можна знайти вихід виключно в тому, що відокремлені індивіди домовляються між собою. Один каже іншому: «Мені перешкоджає, коли ти це робиш». Тоді перший відповідає: «Якщо так, то я згоден не робити цього, що перешкоджає тобі, на тих умовах, що ти не робитимеш того, що завдає шкоди мені». Інший робить зі свого боку таку саму заяву, і починаючи з цієї миті, обидва дотримуються свого слова. Лише тепер кожен член суспільства має дещо своє, що належить виключно йому, — має право» [2, с. 237–238].

Звичайно, держава як «надсила», що переважає силу кожного окремого індивіда, може і повинна здійснювати примус стосовно будь-якого члена суспільства, якщо він порушив взяті на себе зобов'язання, але, як підкреслював

Й. Г. Фіхте, цей примус має бути правомірним, тобто влада повинна діяти лише відповідно до цивільних та кримінальних законів: «держава повинна законом і примусом забезпечити всім своїм громадянам гідний стан» [2, с. 258–259]. Саме тому «уряду описаної держави рідко видається карати, оскільки головне джерело злочинів приватних осіб — тиск справжньої злиденності чи страх перед нею у майбутньому — знищено... значну кількість злочинів взагалі унеможливлено внаслідок введення чіткого порядку... злочинів проти держави можна також не лякатися, адже підданим живеться гарно, а держава є їх головною благодійницею» [2, с. 353].

Таким чином, виникнення громадянського суспільства та правової держави супроводжується укладанням угоди між окремими індивідами, яке фіксує право кожного як стосовно власної свободи, так і щодо інших. Провідним правом серед інших Й. Г. Фіхте вважав право, яке встановлює відносини власності, що з часом поширюються на всі суспільні відносини, включаючи політичні, економічні та соціальні, які стають основою формування громадянського суспільства.

Одним із провідних напрямів правової держави, на його думку, має бути забезпечення рівня добробуту громадян та створення гідних умов для існування членів громадянського суспільства в обсязі «мінімальної держави». Але головним завданням правової держави у процесі взаємодії з громадянським суспільством є поява функцій арбітра та судді у суперечках, що виникають у ході розвитку. Разом з тим він наголошував, що піклування про добробут громадян є внутрішнім її інтересом. Держава має проводити податкову політику щодо своїх громадян, вилучати частину їх прибутків для реалізації загальносуспільних цілей. Але держава на практиці через податки бере з громадян не стільки коштів, скільки їх потрібно, а лише стільки, скільки можна стягнути. Адже з неможливих членів суспільства нема чого брати. Тому держава «об'єднує» всіх членів громадянського суспільства «в одне тіло», добробутом якого вона має опікуватися. Крім захисту права власності членів громадянського суспільства, держава повинна думати й про те, щоб кожен член громадянського суспільства мав таку власність і отримував від неї якнайбільший прибуток: «...там, де держава стежить лише за тим, щоб ніхто нічого в іншого не взяв, і не турбується, щоб кожен щось мав, хоча й існує громадянське суспільство, об'єднане законами та загальним судом, але нема громадянського суспільства, об'єданого власністю» [3, с. 239]. Тож концепція Й. Г. Фіхте передбачає як обов'язкову умову формування правової держави наявність громадянського суспільства, існування якого об'єктивно забезпечує принцип панування права, а існування правової держави забезпечує його дотримання та реалізацію.

Логічним продовженням і завершальним етапом у розвитку концепції взаємодії громадянського суспільства і правової держави, розробленої представниками школи німецької класичної філософії, була правова теорія Г. В. Ф. Гегеля. Її суть полягала в розмежуванні понять громадянського суспільства та держави. Він дійшов висновку, що соціальне життя, характерне для громадянського суспільства, відрізняється одночасно як від етичного світу сім'ї, так і від публічного життя держави. Воно, на думку Г. В. Ф. Гегеля, включає ринкову економіку, соціальні класи, корпорації, інститути, завданням яких є забезпечити життєздатність суспільства і реалізацію громадянського права. Таким чином, громадянське суспільство — це, фактично, комплекс приватних осіб, класів, груп,

інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом, і які, як такі, прямо не залежать від політичної держави. За Г. В. Ф. Гегелем, сім'я як перший етичний корінь держави є сутнісне ціле, члени якого вважають себе акциденцією, а не конкуруючими між собою індивідами, пов'язаними якимось договором. Щодо громадянського суспільства, то його численні складові є нестійкими, одні приватні інтереси стикаються з іншими, причому надмірний розвиток одних елементів громадянського суспільства може заглушити інші.

Громадянське суспільство у тлумаченні Г. В. Ф. Гегеля — це опосередкована працею система потреб, яка ґрунтується на системі приватної власності й усезагальній формальній рівності людей. «Громадянське суспільство — це об'єднання членів як самостійні, одиничні у формальній, і таким чином, загальній спільноті на основі їх потреб і через правовий устрій як засіб забезпечення безпеки осіб і власності, і через зовнішній порядок для їх особистих та загальних інтересів» [3, с. 208]. Поява такого суспільства, пов'язана зі становленням буржуазного суспільства. Громадянське суспільство не може залишатися громадянським доти, доки воно не управляється політично під наглядом держави. Лише верховна публічна влада — конституційна держава може успішно впоратися з його несправедливостями і синтезувати конкретні інтереси в універсальну політичну спілку. З цієї позиції Г. В. Ф. Гегель критикував сучасну йому теорію природного права за те, що вона змішувала громадянське суспільство і державу, розглядаючи останню як партнера її підданих, і тим самим ставила під сумнів абсолютний божественний принцип держави. Відносини громадянського суспільства і держави можна визначити з позицій політичної реальності, переваг і недоліків обмеження самостійності, абстрактної свободи і конкурентного плюралізму громадянського суспільства на користь універсальних державних прерогатив. Держава уособлює суспільство в його єдності. Громадянське суспільство одночасно зберігається і перемагає як необхідний, але підпорядкований аспект ширшої, складнішої, вищої спілки, якою є держава. Для Г. В. Ф. Гегеля громадянське суспільство не є природною квінтесенцією життя людини, яка виникає одночасно з початком історії, оскільки воно обов'язково повинно містити в собі таких три компоненти: 1) опосередкування потреби та задоволення одиничного завдяки власній праці та праці всіх інших членів суспільства; 2) захист власності завдяки правосуддю; 3) увага та повага до одиничного інтересу як до загального за допомогою поліції та корпорацій. Г. В. Ф. Гегель приносить у цю теорію властивий всім його поглядам історизм: громадянське суспільство, каже він, є лише продуктом історичного розвитку і виникає воно тільки у сучасному світі, адже його невід'ємними рисами є наявність суспільних класів, ринкова економіка, існування численних корпорацій та інститутів, які впливають на загальний рівень добробуту, а також системи громадянського права, яка всебічно регулює цивільно-правові відносини членів громадянського суспільства. Це, швидше, поле битви приватних інтересів, каже він, де одні завжди перемагають інших. Таким чином, у баченні Г. В. Ф. Гегеля, громадянське суспільство — це деполітизована маса, де превалюють суто економічні інтереси, а стихія його існування — це постійно триваючий конфлікт інтересів.

Зрозуміло, що рано чи пізно подібний незгасаючий конфлікт інтересів призведе до вибуху. Для того, щоб цього не сталося, каже Г. В. Ф. Гегель, виникає потреба у такій державі, яка би політико-правовими засобами спромоглася структурувати громадянське суспільство [3, с. 342]. При цьому слід підкреслити

ту роль права, яку він виділяє в діяльності держави. Загальна держава Г. В. Ф. Гегеля також з необхідністю повинна бути правовою, оскільки її визначальними рисами є конституційність та верховенство закону: держава повинна піклуватися, по-перше, про те, щоби індивіди могли діяти за своєю волею; по-друге, щоб вони були пов'язані з нею і по-третє, щоб ця зв'язаність не виявлялась як зовнішня влада, як сумна необхідність, якій слід підкорюватись, щоб у своєму розумінні люди змирилися з цим і сприймали зв'язаність не як ланцюги, а як найвищу «моральнісну необхідність». У концепції взаємодії громадянського суспільства та правової держави Г. В. Ф. Гегеля домінує не громадянське суспільство, а конституційна держава. Тому зовсім не випадковим видається одне з відомих гегелівських визначень стосовно того, що держава являє собою суспільство в його єдності. Подібна специфіка тлумачення взаємодії громадянського суспільства та правової держави зумовлює те, що згідно з концепцією Г. В. Ф. Гегеля держава, з одного боку, не є всевладним контролером, який безпосередньо втручається в життя всіх інших інститутів (чим більше функцій вона залишатиме на долю системи самоорганізації громадянського суспільства, тим краще), а з другого боку, держава все ж таки не вправі обмежувати сферу своєї діяльності виконанням виключно адміністративних функцій. Для Г. В. Ф. Гегеля громадянське суспільство *ex definitione* вимагає безумовної присутності держави [3, с. 434].

У цьому сенсі слід вказати на ті умови, настання яких, за Г. В. Ф. Гегелем, виправдовує державне втручання в життя громадянського суспільства. По-перше, це втручання є виправданим і необхідним, якщо воно має своєю метою виправлення соціальної несправедливості та нерівності всередині громадянського суспільства. З огляду на співвідношення громадянського суспільства та правової, соціальної держави надзвичайно важливим є те, що, знову ж таки, право держави впливати на процеси, що відбуваються у громадянському суспільстві, виправдовується правом самого ж суспільства та його членів на рівність та справедливість. Тому, переводячи цю першу тезу Г. В. Ф. Гегеля на сучасну мову правової науки, можна переформулювати її таким чином: взаємодія між громадянським суспільством та державою відбувається у формі соціально-правової держави, коли правова держава встановлює систему захисту основних громадянських прав і свобод, а соціальна держава забезпечує гарантування певного спектру цих прав. Як зазначав В. Селіванов [4, с. 93], соціальні «правила гри», що встановлюються правовою, соціальною державою, і зокрема законодавче поле, покликані стримувати конкурентні (іноді деструктивні) прагнення сегментів громадянського суспільства з метою збереження цілісності всього суспільства та організації взаємодії індивідуального і суспільного, приватного і публічного факторів, які завжди перебувають у відносинах взаємопроникнення і кожний з яких є внутрішньо суперечливим.

Наступною умовою, про яку згадує Г. В. Ф. Гегель, є право втручання держави в життя громадянського суспільства з метою реалізації загального інтересу. Однак це положення виявилось найменш розробленим у його «Філософії права», оскільки, чим саме виступає цей «загальний інтерес» і хто врешті-решт його визначає, він так і не конкретизував.

Разом з тим Г. В. Ф. Гегель, захищаючи за державою право на втручання у сферу існування та діяльності громадянського суспільства, чітко визначав ті випадки, за яких це втручання неприпустиме. Мова йде про два таких випадки:

коли втручання держави є єдиним засобом виправлення правопорушень чи справедливості, яка набуває своїх граничних ознак; коли це втручання виправдовується загальним благом. Застосування поняття «загальне благо» постає досить проблематичним, якщо базовою ознакою громадянського суспільства є саме домінування приватних та одиничних інтересів. Стосовно першого мотиву, то він постає таким чином: взаємодія між громадянським суспільством та державою відбувається у формі правової, соціальної держави, коли держава встановлює систему захисту основних громадянських прав і свобод, а соціальна держава забезпечує гарантування нового спектру цих прав.

Таким чином, простеживши розвиток ідей у німецькій правовій думці другої половини XVIII — першої третини XIX ст. стосовно співвідношення понять громадянського суспільства та держави, можна зробити висновок, що незалежно від ставлення того чи іншого мислителя до природи та сутності громадянського суспільства, а також їх поглядів на походження самої держави, всі зазначені у дослідженні мислителі завжди розглядали чи то громадянське суспільство, чи правову державу як взаємозалежні та взаємодоповнюючі чинники.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кант И.* Сочинения : в 6 т. / И. Кант. — М. : Мысль, 1965. — Т. 4. — Ч. 1. — 544 с.
2. *Фихте И. Г.* Собрание сочинений : в 2 т. / И. Г. Фихте. — СПб. : Мифрил, 1993. — Т. 2. — 798 с.
3. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с.
4. *Селіванов В.* Проблеми трансформації власності і права в Україні / В. Селіванов // Віче. — 1997. — № 5.

Скрипнюк О. В. Проблеми взаємодії громадянського суспільства і держави в класичній німецькій правовій традиції другої половини XVIII — першої третини XIX ст.

Анотація. У статті на основі аналізу праць видатних німецьких мислителів І. Канта, Й. Г. Фіхте та Г. В. Ф. Гегеля розкривається феномен взаємодії і взаємозалежності держави і громадянського суспільства в німецькій правовій традиції другої половини XVIII — першої третини XIX ст., аналізуються основи і форми цієї взаємодії, їх генеза. Зазначається, що ключовими аспектами цього процесу німецької специфіки виступають панування закону, розподіл державної влади, наявність демократичних механізмів суспільної організації, соціальна справедливість тощо.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, взаємодія, панування закону, розподіл влад, демократія, права і свободи, соціальна справедливість.

Скрипнюк А. В. Проблемы взаимодействия гражданского общества и государства в классической немецкой правовой традиции второй половины XVIII — первой трети XIX в.

Аннотация. В статье на основе анализа трудов выдающихся немецких мыслителей И. Канта, И. Г. Фихте и Г. В. Ф. Гегеля раскрывается феномен взаимодействия и взаимозависимости государства и гражданского общества в немецкой правовой традиции второй половины XVIII — первой трети XIX в., анализируются основания и формы такого взаимодействия, их генезис. Отмечается, что ключевыми аспектами данного процесса немецкой специфики выступают господство закона, распределение государственной власти, наличие демократических механизмов общественной организации, социальная справедливость и т. п.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, взаимодействие, господство закона, разделение властей, демократия, права и свободы, социальная справедливость.

Skrypnik O. Issues of Interaction Between Civil Society and State in the Classical German Legal Tradition of the Mid-to-Late of the 18th Century — the 1st Third of the 19th Century

Summary. Based on analysing the works of the eminent German philosophers I. Kant, J. G. Fichte and G. W. F. Hegel the phenomenon of interaction and interdependence of state and civil society in the German legal tradition of the mid-to-late of the 18th century — the 1st third of the 19th century is revealed. The grounds, forms and genesis of such interaction are analysed. It is noted that the key aspects of this process with German specifics are the rule of law, separation of powers, democratic mechanisms of social organization, social justice, etc.

Key words: state, civil society, interaction, rule of law, separation of powers, democracy, rights and freedoms, social justice.